Mikonya György
Neveléstudományi Intézet, Pedagógiai Pszichológiai Kar, ELTE

A magyar anarchisták iskolaügyi és életreform törekvései

Az anarchizmus, sajátos természetéből adódóan, primer módon nem törekszik életreformra és iskolaügyi változtatásokra. Deklarált célja a társadalom radikális átalakítása. Ez viszont előbb-utóbb, járulékos elemekként iskolaügyi változásokat és életreform-törekvéseket is jelent.

A 19. század legjelentősebb mozgalmai: a konzervatizmus, a liberalizmus, a szocializmus és az anarchizmus. Általában erről az utóbbiról, az anarchizmusról tudjuk a legkevesebbet. Az anarchizmus minden korábban említett irányzattól jelentősen eltér: a konzervatizmussal azért áll szemben, mert nagy jelentőséget tulajdonít a megújulásnak; a liberalizmussal azért nem tud egyetérteni, mert az elfogadja a kizsákmányolást; a szocializmusnak viszont az állam elismerését veti a szemére.

Magát az anarchizmus fogalmát is gyakran félreértik, egyesek – nem egészen ok nélkül – terrorizmust értenek rajta, mások úgy vélik, az anarchizmus egyenlő a rendetlenséggel, a szervezetlenséggel, a lázadással, amelynek révén a társadalom elégedetlenjei ideológiával is alátámasztott működési teret biztosítanak a maguk számára.

Maguk az anarchisták az anarchiát korántsem tekintik káosznak, rendezetlenségnek, sokkal inkább önszabályozáson alapuló spontán rendként élik meg. Az anarchisták nemcsak az államot, hanem mindenfajta hierarchiát és központosítási törekvést is visszautasítanak. Olyan szervezet, társadalmi rend létrehozását tekintik célnak, amelyik minden külső nyomás, minden erőszak nélkül biztosítja az emberek szabad és békés együttműködésének a feltételeit. Úgy vélik, nem a rend eredményezi a szabadságot, hanem éppen fordítva, a korlátlan szabadság vezet el a szabadsághoz.

Az egymással is vitatkozó anarchista elképzelések több periódusban és több formában jelennek meg. Az anarchizmus már a 18. század végén politikai ideológiaként jelent meg az európai eszmetörténetben és a 19. század közepén érte el a csúcspontját. Az anarchizmus gondolatrendszerére befolyással volt a felvilágosodás és ezen belül is leginkább a racionalizmus némely gondolata, de fontosak a romantika, a pozitivizmus és nem utolsósorban a kereszténység egyes gondolatai is. Az anarchizmus gondolatrendszere a konzervatizmussal való kemény küzdelemben artikulálódott, ebből fakad következetes radikalizmusa.

Az egyik legelső anarchistának az amerikai *William Godwin* tekinthető (1756–1836). 1793-ban megjelent könyvében a legnagyobb problémának éppen az állami erőszakot tartja. Véleménye szerint a társadalomnak egymással laza konglomerátumban álló, egymástól független, autonóm közösségekből kellene felépülnie. 1794-ben egy kis csoport indult el Ézsak-Amerikába azzal a céllal, hogy ezeket az eszméket megvalósítsa, de nem tudtak tartósan együtt maradni. Ezen első kísérlet kudarca után az anarchizmus hosszabb ideig, egészen a 19. század közepéig feledésbe merült.

Kronológiai szempontból a legkorábbi az individuális anarchista irányzat, melynek képviselője *Max Stirner* (1806–1956). Koncepciója megfogalmazásakor Stirner nem a racionalizmusból, hanem a romantikából indul ki, ez azt jelenti, hogy nála az érzelmi szálak válnak fontossá. A hajlamok, az ösztönök és a szenvedély szabad kiteljesedési lehetőségének tulajdonít nagy jelentőséget. Az állam e törekvésekkel szemben erőszakos kor-

látozó tényezőként szerepel. Az amerikai individuális anarchista irányzat képviselői közül említést érdemelnek még a következők: *Josiah Warren* (1798–1874), *Lysander Spooner* (1808–1887) és *Henry David Thoreau* (1817–1862). Ebből a körből a legfontosabb személy Thoureau, az ő hatása *Tolsztoj*nál és *Gandhi*nál is kimutatható.

Az irányzat orosz képviselői közül a legismertebb a harcias agitátor hírében álló *Mihail Alekszandrovics Bakunyin* (1814–1876). Ő írta az anarchizmus bibliájának tekintett ‚Államiság és anarchia' című művet. A nemesi származású, földrajztudósnak is jelentős *Pjotr Alekszandrovics Kropotkin* (1842–1921) az ‚Egy forradalmár feljegyzései' című művében felvázolja anarchistává válásának folyamatát és átfogó tájékoztatást ad az anarchizmus svájci és angliai viszonyairól.

A kollektív anarchista irányzat legfőbb képviselője *Pierre-Joseph Proudhon* (1809–1865). Ő leginkább a gazdasági kérdésekre koncentrált és a hatalmas felhalmozott magánvagyonokban látja a szociális egyenlőtlenség okát.

A harmadik legfontosabb irányzat az anarchoszindikalizmus, melynek legfontosabb képviselői *Lagarde, Pouget, Pelloutier* és *George Sorel.* Ők közvetlen kapcsolatot kerestek a szakszervezetekhez és a legfontosabb harci eszközeiknek a bojkottot, szabotázsakciók szervezését és a sztrájkot tartották.

A 20. század elején alapvető változás következett be az anarchizmus történetében, az első világháború tragikus eseményei után kevés remény maradt Európa népeinek békés egymás mellett élésére. Forradalmak, polgárháborúk és második világháború kitörése következik, mindez sok-sok szenvedéssel és újrakeletkező problémagócokkal színezve. Ilyen körülmények között az anarchizmus elvesztette politikai jelentőségét és a korábbi tiszta formájában már nem, inkább más mozgalmi ideológiák részkomponenseként érvényesült, így például az 1968-as diáklázadások vagy a hetvenes évek radikális baloldali terrorcsoportjaiban kerülnek felszínre anarchista nézetek. Az anarchizmus direkt politikai megnyilvánulásai mellett figyelmet érdemelnek a művészeti irányzatokra, az irodalomra és az életreform-mozgalmakra kifejtett hatások.

A magyar anarchizmus alapítója Schmitt Jenő (1851–1916). Schmitt Hegel, Nietzsche, Kropotkin és Tolsztoj nézeteiből merítette kiinduló gondolatait. Közülük Tolsztoj nézetei hatottak rá a leginkább, akivel levélkapcsolatban is állt. Elméleti fejtegetéseiben saját gnosztikus világszemléletét kombinálta a tolsztoji eredetű erőszakmentesség elvével.

Anarchisták Magyarországon

Magyarországon a vallásfelekezetek (katolikusok, reformátusok, evangélikusok, unitáriusok, zsidók) és a nemzetiségek (magyarok, németek, szlovákok, románok, szerbek) által is megosztott országban 1883-ig az Osztrák-Magyar Monarchia adta keretek között érvényesült a vallási és nemzetiségi tolerancia. 1883-tól erőteljes magyarosítás kezdődött és ez eltartott egészen az első világháborúig. Magyarországon ezek a kérdések állnak a politikai érdeklődés középpontjában. A munkásmozgalmi törekvések elsősorban a lassan kiépülő szociáldemokrata szervezetekben jelennek meg. A számarányát tekintve jelentéktelen anarchista csoportosulás viszonylag későn jelenik meg Magyarországon.

A magyar anarchizmus alapítója *Schmitt Jenő* (1851–1916). *Schmitt Hegel, Nietzsche,* Kropotkin és Tolsztoj nézeteiből merítette kiinduló gondolatait. Közülük Tolsztoj nézetei hatottak rá a leginkább, akivel levélkapcsolatban is állt. Elméleti fejtegetéseiben saját gnosztikus világszemléletét kombinálta a tolsztoji eredetű erőszakmentesség elvével.

Említést érdemlő további anarchisták: a jogász képzettségű és könyvtárosként tevékenykedő *Szabó Ervin* (1877–1918); a tanítói képzettségű, újságírással és agitációval foglalkozó *Migray József* (1882–1938); az Angliában nevelkedett *Gróf Batthyány Ervin* (1877–1945) földbirtokos és az ehhez a körhöz tartozó harcos agitátor hírében álló *Tarczai Lajos* (1881–?). Az egyértelmű besorolást nehezíti az a körülmény, hogy számos anarchista később más irányzatokhoz csatlakozott, vagy éppen ugyanabban az időben több körhöz is hozzácsapódott.

Schmitt mellett a második legfontosabb képviselő az anarchoszindikalista Szabó Ervin. Az ő hatása jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy Gróf Batthyány Ervin 1905-ben, a Vas megyei Bögötén, a saját földbirtokán iskolát alapít parasztgyerekek számára. Ehhez tanítónak meghívja a már említett Tarczai Lajost. Szabó Ervin szellemi irányításával megfogalmazódik egy komplett tantervi elképzelés, amelynek iskolaszervezeti megvalósítása is elkezdődik. Szabó Ervin a városi művelődésre is hatást akar kifejteni, 1911-től előadásokat tart a Társadalomtudományi Szabad Művelődési Társaság rendezvényein.

Az individuális anarchizmus és annak a terrorcselekményeket előnyben részesítő ága Magyarországon nem jutott szerephez.

Honnan, milyen társadalmi rétegből jönnek az anarchisták Magyarországon? Hogyan artikulálódik nézetrendszerük? Milyen eszmei hatások kombinációja útján fogalmazódnak meg nézeteik? Mit tesznek ezen elképzelések megvalósításáért?

Az anarchizmus hatása Magyarországon nem volt jelentős, az intézmények létrehozása (például a bögötei iskola) csak igen rövid életű volt, a tágabb társadalmi kontextusba helyezés azonban rámutathat arra, hogy miért nem tudott nagyobb hatást kifejteni. Ezt azért is érdemes alaposabban megvizsgálni, mert például *George Woodcock,* az anarchizmus történetírója úgy véli, hogy 1880 és 1884 között egy rövid időre Magyarországon és Ausztriában a munkásmozgalomra kifejtett anarchista hatások számottevőek voltak.

A továbbiakban a három mértékadó teoretikus – Schmitt, Szabó és Batthyány, illetve a bögötei iskola példáján keresztül próbálunk választ keresni a korábban megfogalmazott kérdésekre.

Schmitt Jenő és az őt körülvevő személyek

Schmitt Jenő 1851-ben született Znaimban (Znojmo), a mai Csehszlovákia területén. Édesapja az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének kapitányaként Klosterneuburgban a katonai akadémián tanított. Édesapja elhunytával a család visszaköltözött Zomborba, ahonnan édesanyja származott. A család igen nehéz anyagi körülmények között élt. Schmitt csak nagy nehézségek árán tudott magánúton leérettségizni 1870-ben, Szabadkán. Nehéz helyzetében katonai szolgálatra jelentkezett, egy rövid ideig katonatiszt volt, majd a Bács Megyei Bíróság írnoka lett. Autodidaktaként érdeklődött a filozófia iránt, olvasta *Marx, Engels,* Bakunyin, Kropotkin, Stirner, *Comte* és *Dühring* műveit, számos folyóiratban publikált. 1887-ben német nyelven megírt tanulmányával (‚Das Geheimnis der Hegelschen Dialektik, beleuchtet von concret-sinnlichen Standpunkt') a berlini Filozófiai Társaság első díját kapta meg. Nehéz életkörülményeit jótékonyan befolyásolta a *Trefort Ágoston* kultuszminisztertől kapott ösztöndíj. Doktori disszertációját 1888-ban védte meg, és egyúttal könyvtárosi állást is kapott az Igazságügyi Minisztériumban. Hamarosan megnősült és úgy vélhetnénk ezzel egy tisztes polgári karrier kezdetei bontakoznak ki. Schmitt egyre intenzívebben fordul a gnoszticizmus felé, erről több publikációja is megjelenik a berlini Sozialist című újságban. Nemsokára ő maga is folyóiratot alapít, Die Religion des Geistes címmel. Schmitt tevékenysége Németországban és Magyarországon éles kritikát váltott ki, bírósági perekre is sor került, ennek következményeként Schmittnek fel kellett adnia minisztériumi állását.

Ebben az időszakban kapcsolódott be Schmitt a magyar agrárszocialista mozgalomba, ahol rövidesen a legfontosabb ideológussá vált. Schmitt itt közvetlen kapcsolatba kerül a magyar agrárszocialista mozgalom legfőbb szervezőjével, *Várkonyi István*nal (1852–1918). Várkonyi személyével érdemes részletesebben foglalkozni, mert életútjából jól kiolvasható a korabeli viszonyok összetettsége. A paraszti származású Várkonyi – Schmitthez hasonlóan – autodidaktaként jutott műveltséghez és sikeres kereskedővé küzdötte fel magát a társadalmi ranglétrán. Így megszerzett jövedelmét azonban nem magáncélra, hanem szinte teljes egészében az agrárszocialista mozgalom finanszírozására fordította. Várkonyi egyébként nagy érdeklődéssel tanulmányozta az anarchisták egyik fő tartózkodási helyének, Svájcnak a társadalomszerkezetét. Csodálattal tekint a svájci körülményekre és úgy véli, hogy a szocialista társadalmi rend csak akkor lehet jótékony hatású az emberiség számára, ha minden ország minden megyéje úgyszólván önálló államot képez, és ezek az autonóm területek képesek önmaguk életét megszervezni és hiányzó szükségleteik kielégítése érdekében föderációra léphetnek egymással. (*Bozóki-Sükösd*, 1994) Ebben a társadalmi környezetben fontos szerep várt Schmittre, hamarosan az agrárszocialista mozgalom hangadó ideológusának tekintik.

Az egyik legfontosabb tevékenység a szélesebb közvélemény megnyerése, aminek egyik eszköze folyóiratok alapítása, így most egy kétnyelvű német-magyar hetilap jön létre Állam nélkül címmel, később változott a hetilap címe és Erőszak nélkül címmel jelent meg. Schmitt változatlan intenzitással érdeklődött a filozófiai problémák iránt, 1898-ban német nyelvű tanulmányt ír ‚Friedrich Nietzsche, mint vízválasztó két világkorszak határán' címmel. Folyamatosan tartja a kapcsolatot Tolsztojjal, 1901-ben publikálja ‚Leo Tolsztoj és jelentősége kultúránk számára' című tanulmányát, amelyben ismételten az anarchizmus és az erőszakmentesség szószólójaként jelenik meg. 1903-ban már a berlini Giordano Bruno Társaságban tűnik fel, Magyarországon pedig a Társadalomtudományi Társaságban hallat magáról.

Schmitt 1908 és 1916 között ideje jelentős részét Németországban tölti. Legfontosabb művei is ebben a periódusban keletkeznek: ‚Die Gnosis' I–II (Leipzig-Jena 1903/1907; ‚Der Idealstaat' (Berlin, 1904); ‚Kritik der Philosophie vom Standpunkt der intuitiven Erkenntsnis' (Leipzig, 1908); ‚Die positiv-wissenschaftliche Weltanschauung der Zukunft, angesichts der Umwälzung der modernen Physik' (Berlin, 1909); ‚Was ist Gnosis?' (Berlin, 1912).

Schmitt azt ajánlja, hogy a kereszténység és a filozófia ne iskolás módon foglalkozzon a tudományokkal, hanem oly módon, hogy az emberiséget önismerethez és az optimális életvezetés feltételeinek megteremtésében segítse. Tehát a filozófia váljon a tudásról szóló hitté, saját szóhasználata szerint: váljon vallássá.

Schmitt egyidejűleg két területen szellemi harcot hirdetett: egyrészt fellépett a hagyományos értelemben vett egyházzal szemben, másrészt pedig küzdött a materializmus ellen is. Schmitt 1894-ben Jénában megalapította a Religion des Geistes című újságot, amelyben maga Tolsztoj is publikált néhány írást. Ez egyúttal kínálja Tolsztoj és Schmitt nézeteinek összehasonlítását, amit az *1. táblázat* szemléltet.

1. táblázat. Tolsztoj és Schmitt Jenő nézeteinek összevetése

Hasonlóságok	*Eltérések*
– Kölcsönösen kapcsolatot tartanak egymással. – Mindketten hisznek Istenben. – Fontosnak tartják az erőszakmentességet. – Azonosak a céljaik: az erőszakszervezetek nélküli társadalom létrehozása. – Elképzeléseik megvalósításához főleg a parasztságra támaszkodnak.	*Tolsztoj*: ősvallásosság, az individuum mint az istenség része jelenik meg. *Schmitt*: Az individuum univerzalitása, azaz a személyiség emelkedjen isteni magasságba; a cél az öntudat felélesztése.

Schmitt azon a véleményen van, hogy az eddigi forradalmak mindegyike demagóg jellegű volt, mert ugyan az igazságra törekedtek, de ezt mindig elfedték az erőszakos megnyilvánulások. A mindenkori forradalmárok végül valamilyen formában mindig elismerték az államot és az erőszakot is, ezáltal mégiscsak alattvalók maradtak. A forradalmi tömegek pedig még akkor is vesztesnek tekinthetők, ha éppenséggel győztek, hiszen valójában csak a hatalmat gyakorlók személye és a kötelességek változtak meg.

Az ideális anarchizmus célja más, mégpedig egy egyház nélküli testvériesen együttélő közösség létrehozása. E cél elérése érdekében pedig tömeges erkölcsi önfelszabadítási, öntisztulási mozgalmat kell indítani. Ezzel szemben az állam hosszú távon teljesen tehetetlen. E folyamat legfontosabb harci eszközei: mindenfajta állami és katonai eskü megtagadása, az állami szolgálatvállalás mellőzése, háború- és katonaság-ellenesség. Ilyen alapokról szemlélve a szociáldemokraták mozgalmai csak a népjog szájhőseiként jelentek meg. Az ideális szocialisták, és közülük a leginkább Schmitt, már eleve fenntartásokkal tekintettek a szocializmusra. Egyrészt középszerűséget és szellemi tespedést láttak benne. Másrészt pedig Schmitt azon a véleményen volt, hogy a szocializmus egyiptomi rabszolgaságot fog magával hozni, azaz erőteljes központosítást, katonai terrort, a szabad választások megszüntetését, gazdasági diktatúrát és egypártrendszert. Sajnos csak elenyészően kevesen vették tudomásul figyelmeztetéseit…

Schmitt azon a véleményen volt, hogy a szocializmus egyiptomi rabszolgaságot fog magával hozni, azaz erőteljes központosítást, katonai terrort, a szabad választások megszüntetését, gazdasági diktatúrát és egypártrendszert. Sajnos csak elenyészően kevesen vették tudomásul figyelmeztetéseit...

Szabó Ervin és köre

Szabó Ervin 1877-ben született az akkor még Magyarországhoz, most pedig Szlovákiához tartozó Szlanicán, zsidó családban. Az ungvári görög-katolikus gimnáziumban érettségizett. Később a református hitfelekezetbe konvertált. 1895-ben jogot tanul Pesten, de 1898-tól már Bécsben találjuk. Itt kerül szoros kapcsolatba az itt élő orosz emigránsokkal. E kapcsolatok vezetik el az ifjú jogászt a szocializmus eszméi felé. 1899-től újra Budapesten van és egy viszonylag jól fizetett könyvtárosi állást kap. Szabó Ervin igen aktív közéleti tevékenységet fejt ki: délelőtt a Kereskedelmi és Iparkamara polgári környezetében gondozza a könyvtárat, este pedig, igen mostoha körülmények között segít a Népszava szerkesztésében. Ezen kívül újságokat alapít és ő maga is sokat publikál. A decimális rendszer bevezetésével megteremti Magyarországon a korszerű könyvtári kategorizálási rendszer alapjait. A hatásos agitáció széles tömegek számára használatos műfaja a brosúrák írása. Ezek közül is kiemelkedik Szabó Ervin 1903-ban írott ‚A diákokhoz' című felhívása. Szabó Ervin időközben a szindikalizmus nézetei felé közeledett és ezen irányzat legjelentősebb magyar képviselője lett. Létrehozta a Társadalomtudományi Társaságot, amely az értelmiség egyik gyűjtőhelyévé vált és igen élénk politikai viták színhelye volt. A vitatémák köre igen tág volt: szó esett Közép-Európa speciális szerepéről és lehetőségeiről, az antiszemitizmusról, a művészetekről és számos más, a korabeli közéletet foglalkoztató témáról.

Szabó Ervin rendkívül kritikus a korabeli események megítélésben. A fejlődést vontatottnak tartja, visszaesésekkel tarkított folyamatként értelmezi. Kifogásolja Magyarország polgári átalakításának késleltetését. Súlyos vádakkal illeti a magyar nemességet, amennyiben azt a polgári eszmék elsikkasztásával vádolja. Ezért nincs is más kiút, mint „az urak és papok dölyfét" letörni. (*Litván*, 1987, 8.)

Szabó Ervin felveszi a küzdelmet a magyar nacionalizmussal szemben is. Úgy véli „a hazafiság folytonos hangoztatása nem egyébre való, mint hogy elterelje a munkásság fi-

gyelmét igazi ellenségétől, a tőkétől ….” (*Litván*, 1987, 54.) Másutt arról ír, hogy a nemzeti kérdés tisztán a vagyonos osztályok problémája. Ausztriát és a nemzetiségeket mindenáron a magyar nemzet létét fenyegető veszélynek tüntetik fel. Szerinte sikerült a nemzeti gyűlölködés mérgét a nép köré bevinni, és ezzel az uralkodó osztály két legyet üthet egy csapásra: segítőket nyernek az idegen nyelvű versenytársak ellen és saját ellenfeleiket tévútra terelik. Különösen élesen fogalmaz az erőszakos magyarosítás ellen „Egy országban, amelynek népe hétféle nyelven beszél, amelyben egyetlen nemzetnek sincsen többsége, felállították azt az őrült, azt az öngyilkos elvet, hogy a magyarosítás, a nemzeti állam eszméjének kell hogy szolgáljon minden törekvés. (…) A tudomány, a művészetek, az irodalom. (…) Magyar legyen a tudomány – s ha benső igazsága tiltakozik ellene, legyen inkább hamis!” (*Litván*, 1987, 55.)

Szabó Ervin kiemelkedő szervezőképességének köszönhető az anarchista eszmék magyarországi elterjesztése. A Szabó Ervin és köre által képviselt „töprengő útkeresés” mindenesetre sajátos színfoltja a korabeli Magyarországnak.

Gróf Batthyány Ervin (1877–1945)

Gróf Batthyány Ervin előkelő magyar főnemesi családból származik: édesapja Batthyány Ferenc földbirtokos és édesanyja, Trefort Edit is a reformok iránt fogékony értelmiségi körhöz tartoznak. Gróf Batthyány Ervin anyai nagyapja Trefort Ágoston egykori kultuszminiszter. Az ifjú gróf Budapesten járt gimnáziumba, de egyetemi tanulmányait már Angliában, Londonban és Cambridge-ben végezte. Itt megismerkedett az angliai polgárság szabad szellemiségével és ez oly élénkítően hatott rá, hogy már 19 éves korában erős vonzódást mutatott a szocialisztikus eszmék iránt.

Carpenter, Morris, és a szintén nemesi származású Tolsztoj és Kropotkin eszméi gyakoroltak jelentős hatást szellemi fejlődésére. 1903-ban cikket is írt a Huszadik Századba Carpenter társadalmat átalakító elképzeléseiről. Morris ismert regénye (‚News from Newhere’), mint írja, messzemenően befolyásolta saját eszmerendszerének megformálásában. Kropotkin szellemisége pedig bátorítást jelentett számára, félig tudatos elképzelései táptalajra találtak és megerősítést nyertek. Kropotkinra egyébként mint egyfajta atyai autoritásra tekintett az ifjú gróf. Amikor egy alkalommal személyes találkozásra is sor került, és Batthyány tanácsot kért Kropotkintól a jövőre nézve, az a következő tanáccsal szolgált: „Válasszon ki magának egy olyan szervezetet, amelyik a legközelebb áll magához. Válasszon ilyet akkor is, ha nem mindenben ért egyet az ottani nézetekkel, mert ez még mindig jobb, mint egyedül maradni. Segítsen azután az embereket összefogni, igyekezzen megtudni, hogy mit szeretnének elérni és azután mutassa meg nekik a valóságot. Ha akarja, akkor mindig fog magának olyan munkaterületet találni, ahol hasznos lehet: így például próbálkozhat az írással, fordításokkal vagy bármi mással. Én azzal kezdtem az anarchista tevékenységem Svájcban, hogy borítékokat ragasztottam le.” (*Bozóki – Sükösd*, 1994)

Kropotkin tanácsa a fiatal arisztokrata életelvévé vált, de ennek megvalósítása előtt még számos akadállyal kell megküzdenie, mindenekelőtt a családja részéről támadtak nehézségek. Attól féltek, hogy a szociálisan érzékeny gróf az örökölt földbirtokát fel fogja osztani a béresek között, ezért 1901-ben Bécsben egy idegszanatóriumba helyezték el gyógykezelés céljából. Két évig tartózkodott itt, és 1903-ban éppen Szabó Ervin segítségével hagyhatta el az intézetet, aminek előfeltétele egy tudományos dolgozat megírása volt.

1904-ben Batthyány már aktív résztvevője Budapesten egy félévig elhúzódó vitasorozatnak, ahol radikális társadalomátalakító nézetek csapnak össze egymással. A vitában az anarchistákon kívül részt vettek a liberálisok (*Gratz Gusztáv),* a konzervatívok (*Geöcze Sarolta*) és az akkor még a szocialistákhoz tartozó Szabó Ervin.

Az akkor 27 éves Batthyány Ervin kísérletet tesz az anarchizmus definiálására. Véleménye szerint az erőszak- és hatalommentesség és a szabad testvériségen alapuló együtt-

élés az anarchizmus legfontosabb fogalmi ismérvei. Az erőszak társadalmi megnyilvánulási területe a magántulajdon, a jogrendszer és az államigazgatás gyakorlata. Ehelyett az emberi természetből fakadó szolidaritásra és az erre épülő szabadságra és testvériségre kellene összpontosítani, aminek végső eredménye a szabad kezdeményezésen alapuló együttműködés lenne. Ebben a vitában Schmitt és Migray József is részt vett. A vitában elhangzott különböző álláspontokat, megközelítéseket a *2. táblázat* szemlélteti.

2. táblázat. Schmitt Jenő és gróf Batthyány Ervin álláspontjának összevetése

Schmitt	*Batthyány*
– A kereszténység, a krisztusi lelkület hangsúlyozása. – Jól érzékelhető egyfajta transzcendentális küldetéstudat. – Központi fogalmak: törekvés a folytonos tökéletesedésre, kiteljesedésre; a gnosztikus megismerés fontossága.	– A racionalitás előtérbe kerülése. A természetes emberi hajtóerők előtérbe helyezése. – Erőteljes szociális érzékenység. – Központi fogalmak: egyenlőség, testvériség, szolidaritás és a természetes szükségletek kielégítése.

Batthyány anarchizmusával Schmitt teokratizmusa áll szemben, miután Schmitt a harmónia létrejöttét egy magasabbrendű lénytől, valamilyen absztrakt központi erőtértől várja. Batthyány viszont a személyiség szabad kiteljesedésére alapozza felfogását, amin végső soron a szolidaritás eszméje keletkezik. Batthyány azon a véleményen van, hogy a szolidaritási elvre épülő társadalomban a leghatásosabb harci eszköz az lenne, ha a nagy tömegek kivonnák magukat az állam és a kapitalizmus hatásrendszere alól.

Schmitt és Batthyány a magyar anarchista gondolkozás vezéralakjai, az eltérések mellett életükben és nézeteikben párhuzamok is felfedezhetők:

– Mindketten nagy, önmagukban is ellentmondásos eszmerendszerekből kiindulva közelítenek az anarchizmushoz: Batthyány az angol racionalizmus eszmeiségéből táplálkozik, Schmitt a német metafizikából merít. Életük végén egyébként mindketten visszatérnek kiinduló forrásaikhoz. Életútjuk egy bizonyos pontján a találkoznak és ez a magyarországi anarchista mozgalom.

– Mindkettőjük előtt azonos cél lebeg, a jelenlegi társadalmi rend meghaladása, az emberiség felszabadítása a tudatosultsági szint növelésével.

– Elképzeléseik megvalósításának színhelyéül mindketten a korabeli Magyarországot választják.

– Néhány elv alkalmazásában teljesen egyetértenek, például mindenfajta hatalom elítélésében és az erőszakmentesség elvében.

– Mindkettőnek bele kell törődnie egy kompromisszumos megoldásba: Schmitt 1897 és 1989 között az agrárszocializmus felé fordul; Batthyány pedig 1906 és 1908 között az anarchoszindikalizmussal keres kapcsolatot.

– Megegyeznek abban is, hogy egyikük sem forradalmár alkat, inkább a teoretikus szerepét vállalják. Céljaikat is alapvetően vallási, erkölcsi, kulturális és művelődési törekvésekre fűzve jelenítik meg.

A bögötei anarchista iskola

Batthyány 1903 őszén közeli barátjával, *Nadler Herbert*tel együtt bögötei birtokára költözik. Nadler a gróf intézőjeként nyer alkalmazást. Maga Bögöte egy kicsi, de jelentős történelmi múlttal rendelkező, 750 lelkes falu Nyugat-Magyarországon. A faluban él egy másik földbirtokos dinasztia, a *Horváth* család, amelyik korábban bérlőként művelte a Batthyány család földbirtokát. Így természetesen érthető, hogy nem fogadták kitörő lelkesedéssel az ifjú gróf megjelenését. A feszültség csak fokozódott később, amikor Batthyány radikális né-

zetei ismertté váltak. Hamarosan sor került egy új iskolaépület és a hozzátartozó tanítólakás terveinek elkészítésére és az építkezéshez szükséges pénzforrásokat is nagylelkűen biztosította a gróf. Ezek az elképzelések azonban nem arattak osztatlan sikert a faluban és a közvetlen környezetben sem. Az építést ellenzők közé tartozott a régi földesúr és a falu katolikus káplánja. Mindketten minden befolyásukat latba vetették a megyénél, hogy elérjék az iskola-alapítás engedélyezésének megtagadását. Hosszas viták és tárgyalások után 1905. október 29-én mégiscsak sikerült az iskolát felavatni. Így a falunak hirtelenjében két népiskolája lett: egy katolikus és egy reformiskola, ahogy akkoriban nevezték.

A nyitóünnepségen több budapesti meghívott vendéggel együtt Szabó Ervin is jelen volt, ő mondta az ünnepi beszédet. Tanítónak az alapító a jó képességű szocialista agitátort, Tarczai Lajost nyerte meg, aki e célból néptanítói vizsgát is tett.

Az iskolába összesen 59 tanuló jelentkezett, ezzel be is telt az összes rendelkezésre álló férőhely. Minden tanuló kapott a gróftól egy rend téli és egy rend méretre szabott nyári ruhát. Az iskolában ingyen ebédet kaptak a tanulók és minden íróeszköz, füzet, könyv és más tanszer is ingyenes volt. Így könnyen érthető, miért volt már a kezdet kezdetén ilyen népszerű ez az iskola az egyszerű emberek körében.

Hasonlóan jó volt az iskola felszereltsége. A hatékony tanításhoz minden szükséges könyv és szemléltető eszköz a rendelkezésre állt, amit nem sok korabeli népiskola mondhatott el magáról. Különösen értékes volt az iskola szerszámellátottsága, az asztalos és a lakatos szakma gyakorlására berendezett tanműhely a kor színvonalán volt.

Batthyány, akit többször és folyamatosan támadtak, egyik újságcikkében védekezésként, az iskolalétesítés célkitűzésére vonatkozóan a következőket írja: az ő célja eredetileg egy olyan szokványos népiskola felállítása volt, amelyik a tanulókat az önálló gondolkozásra és a mindennapi életre a lehető legalaposabban felkészíti. Miután ez a feladat már meghaladta egy tanító erejét, a katolikus iskola tanítóját, *Koncz Rezsőt* is alkalmazták ebben az új iskolában. Az egészségügyi ismeretek oktatásába bekapcsolódott a falusi körorvos, *Marton Adolf* is. A hittanoktatást a szomszéd teleülés plébánosa vállalta el.

Batthyány gróf „elvtársnak", ahogy néha tréfásan szólították a szocialisták, szándékában állt még egy könyvtár, egy kultúrház és klubépület berendeztetése. Sikerült létrehoznia egy hetilapot Testvériség címmel és egy nyomda alapításárára is sor került. A gróf tervei között szerepelt még a népiskola kibővítése négyosztályos polgári iskolává. Minden kétség nélkül állítható, hogy mindezen szociális intézkedések igen jelentősek egy olyan környezetben, ahol a tanulók 20 százaléka gyakorlatilag fél-analfabéta maradt. Sajnos a polgári iskola megvalósításához hozzá sem tudtak kezdeni.

Batthyányt gyakran nem értette meg vagy félreértette a környezete. Ennek egyik oka az volt, hogy a külföldön nevelkedett arisztokrata kevéssé igazodott el a vidéki élet szabályaiban. Visszatetszés szült az is, hogy nem keresete a kapcsolatot a környékbeli földbirtokosokkal, többnyire budapesti barátaival együtt mutatkozott. Néhány furcsa rendelkezésével ő maga is okot adott arra, hogy különcnek tartsák. Egy alkalommal, amikor a gróf éppen meglátogatta az intézőjét, az ablaknál állva észrevette a parasztokat, akik a nagy hőségben arattak. A gróf azonnal elrendelte, hogy ezután ilyen nagy melegben csak hat órát dolgozzanak. Természetesen ezt a rendelkezést még maguk az érintettek sem értették meg, hiszen ősidők óta az volt a szokás, hogy aratás idején látástól-vakulásig dolgoznak, hogy minél előbb biztos helyre kerüljön a termés. Ez és más hasonló intézkedések eredményezték azt, hogy hamarosan elterjedt az a hír, hogy „lassan eljött az ideje annak, hogy a grófot újra gondnokság alá helyezzék". Közben a környékbeli földbirtokosok továbbra is szították a kedélyeket, legalább négy alkalommal ismeretlenek gyújtogattak. A faluban is napirenden voltak az összeütközések és a verekedések a katolikus népiskola és reformiskola tanulói között. A katolikus földbirtokosok maguk is ambivalensen viselkedtek, amikor felszólították őket, hogy hozzanak anyagi áldozatot a katolikus iskola fejlesztése érdekében, akkor néhányan inkább az unitárius egyház híveivé váltak, ahol

nem léptek fel ilyen igénnyel. Mindezek az apró tények nagyon jól szemléltetik az akkori viszonyok bonyolultságát és folytonos átalakulását.

A reformiskolában az előzetes hírének megfelelően, Tarczai Lajos tanító igen aktív volt. Működési területét korántsem korlátozta csak a népiskolára. Esténként a felnőtt lakosság számára továbbképzéseket szervezett: olvasókört hoztak létre és megbeszélték az elolvasott műveket, ahol természetesen politikai dolgokról is szó esett. Az egyik korabeli újság a következőképpen tudósít erről: „A legényeket laterna magikával, fonográffal, meg csizmák ajándékozásával gyűjtik össze (…) Állítólag már a szomszédos Zalából is szállingóznak esti tanításaira az érdeklődők." (*Szombathelyi Újság*, 1905)

Maga Tarczai elégedett a teljesítményével, mintegy előre sejtve a későbbi konfliktusokat azt mondja „Ha mennem kell is, nyugodtan megyek. A magot elhintettem, ki fog kelni." (*Horváth*, 1963)

Egy másik újságcikkben olvashatunk arról, hogy hogyan fogadták a hatóságok ezeket a megnyilvánulásokat: „Hétfő este óta csendőrök cirkálnak a faluban. Házról-házra járva keresik azokat az embereket, akik esténként Tarczai Lajos tanító oktatását, felolvasását hallgatták. Megjelent Molnárffy főszolgabíró, aki az egész falut maga elé idézte. Vallatja az embereket, hogy mit hallottak, mit olvasnak.

Majd a tanítót vette elő. Kikérdezte, mit tanít az iskolában? A tanító bevallotta, hogy most Nansen éjszaksarki(!) útjáról olvasott fel az embereknek. A szolgabíró megcsóválta a fejét, és jegyzőkönyvbe vette a vallomást.

– Hát azelőtt mit olvasott fel?
– Garait, Petőfit, Czuczort, és több magyar poétákat.
– Igaz az, hogy ön írni, olvasni is tanít?
– Igaz.
– Sőt azt beszélik, hogy számtant is tanít?
– Úgy van.
– Micsoda könyveket adott a parasztoknak olvasás végett?
– Petőfit, Jókait, Dosztojevszkijt, Tolsztojt, Gorkijt.
– Ez nem baj, ezek nem szocialisták." (*Szombathelyi Friss Újság*, 1905)

Miről tanúskodik ez az írás? Először is részletesen tájékoztat a tanító tartalmi tevékenységéről, másrészt a kérdésfeltevés egyértelműen elárulja, hogy a hatóságok egyáltalán nem érdekeltek abban, hogy parasztjaik műveltebbek legyenek, sőt a válaszok azt is mutatják, hogy maga a kihallgató sincs teljesen tisztában a költőkkel. A végeredmény szempontjából teljesen mindegy a válasz, hiszen biztos, ami biztos: a parasztoktól minden könyvet elvettek.

Batthyány mindig azon a véleményen volt, hogy a legfontosabb intézmény az iskola és minden más csak ezután következett. Sajnálatos, hogy maga a gróf nem vett részt közvetlenül az oktatásban, ami lényeges eltérés Tolsztojhoz képest.

Magának az oktatási tevékenységnek a színvonala jól mérhető a vizsgán nyújtott tanulói teljesítményekkel. A vizsga mindenkor az illetékes tanfelügyelő előtt, nyilvánosan zajlott. Többször előfordult, hogy az érdeklődő földbirtokosok is jelen voltak. A Szombathelyi Újság 1906-ban a következőképpen ír erről:

„Politikai és tanügyi szaklapok hoztak hasábos tudósításokat arról, hogy a bögötei szociális iskola vezető tanítója, a tudós hírébe csördített Tarcai az olvastatás terén visszatért a nagyon is ósdi silabizáltatáshoz, hogy első osztályos gyerekekkel vonalazatlan papirosra íratott, és egyéb tárgyaknál is elárulta, hogy híjával van minden gyakorlatnak és okos tanítói tapintatnak. A számtan mértanná alakult az ő bűvös kezeiben. Amint évközben a réteket, úgy mérték fel a vizsgán az iskolatermet az első osztályos gyermekek."

Kifogásolják még a beszéd- és értelemgyakorlatok idején a tanulók jelentkezés nélkül véleményt nyilvánítanak, fegyelmezetlenül közbeszólnak, valamint azt is, hogy a tanulók forradalmi tartalmú verseket szavalnak. Ez a kritika valójában a szolid reformok jó össze-

foglalója: ilyen az olvasástanítás és az írás vonalazás nélküli füzetbe, és különösen fontos az öntevékenységet és a gyakorlati használhatóságot előnyben részesítő mérések. Mindezeket az eredményeket mindössze egy év alatt érték el. Az ígéretes kezdet alapján joggal gondolhatnánk arra, hogy egy sikeres tevékenység kezdődik. Sajnos nem ez történt, mert az anarchizmus belső betegsége, az egymás közötti vita, itt is felütötte a fejét. Batthyany két legfőbb segítője az intéző Nadler és Tarczai, a tanító kerültek konfliktusba egymással. Végül Tarczainak kellett a falut elhagynia és ezzel gyakorlatilag végetértek a pedagógiai újítások. A továbbiakban már a szolid szinten tartás is nagy erőfeszítésbe került.

Batthyány leginkább a Testvériség című újsággal foglalkozott. Több tanulmányt közölt benne Kropotkinról és Tolsztojról. Írás közben fejlődött ki egy, az anarchista mozgalomban kulcsfontosságúvá vált módszer, a brosúrák írása. A brosúra ugyanis többnyire olyan munkások és parasztok számára készült, akiknek olvasási gondjaik is lehetnek, ebből adódóan a szövegnek viszonylag egyszerűnek, de mégis informatívnak kell lennie, hiszen sok anarchista számára a brosúra az egyetlen képzési, művelődési lehetőség. Az anarchisták visszaemlékezéseiben gyakran esik szó összegyűrt, elrejtett brosúrákról, amit nagy titokban adtak tovább egymásnak. Ezért mondja például Kropotkin, hogy az egyik legnehezebb műfaj a jó brosúra megírása, mert ezzel több didaktikai feladatot is meg kell oldani. Batthyány igen aktív volt ezen a területen. Hasonlóan fontos szerepet töltöttek be az anarchista mozgalomban az újságcikkek. Itt is elvárás volt a világos, érthető és egyúttal kifejező szöveg. A brosúrákon kívül az anarchisták eszközei között még fontosak a rajzok, a plakátok és a röplapok. Nagy agitatív erejük miatt külön figyelmet érdemelnek a jelszavak. E technikák beható elemzése és a didaktikai célkitűzések megvalósításának elemzése megérdemelne egy külön tanulmányt.

A bögötei iskola felszínesen szemlélve néhány hasonlóságot, de lényegi eltéréseket is mutat Tolsztoj hasonló szellemiségű, de jóval korábbi iskolájához képest. Tolsztoj és Batthyány is arisztokrata származású, mindketten saját birtokukon hoznak létre iskolát, mindketten parasztgyerekeket tanítanak, az ő tudatossági szintjüket akarják radikális eszközökkel megemelni, mindketten külföldi példákból indulnak ki, Tolsztoj a németektől, Batthyány az angoloktól tanul, hasonló az is, hogy végeredményben mindketten menekülésre kényszerülnek életük végén.

Batthyány fokozatosan eltávolodott Bögötétől és iskolájától, a pénzügyi finanszírozás is akadozni kezdett. Az iskola ugyan 1921-ig fennállt, amikor is teljesen állami kezelésbe került. Később annyira elkeserítették a magyarországi viszonyok, hogy egyre több időt töltött Angliában, és végül még magyar állampolgárságáról is lemondott. A legnagyobb visszavonultságban halt meg 1945-ben. Amikor 1994-ben Bögötén szobrot akartak állítani a grófnak, akkor derült ki, hogy egyetlen hiteles fénykép sem maradt róla, így egy szimbolikus emlékművet állítottak.

A falu lakosságában mély nyomokat hagyott az anarchista gróf. Egy egykori tanuló a következőképpen emlékszik vissza iskolás éveire:

„1906-ban születtem. Az első világháborúban behívták a tanítónkat katonának, így kerültem a szomszéd falu Bögöte szocialista iskolájába. Ebben az iskolában sok mindennel foglalkoztunk. Székeket, szerszámnyelet és más famunkát végeztünk, de agyagoztunk is. Minden tanév befejezésekor nagy kiállítást rendeztünk, az általunk készített legszebb munkadarabokat haza is vihettük. Három tanévet 1914-től 1917-ig töltöttem ebben az iskolában (…) A gróf akkoriban már nem volt itt. Azt mondták írt valamit Ferenc József császár ellen és ezért kellett elmennie. Az iskolához tartozott egy kisebb kert is, ahol a szemzést és minden más kertészeti munkát és méhészetet tanítottak. Tanítás délelőtt és délután volt. Ingyen ebédet akkoriban már nem kaptunk. Ha valaki nem tudta követni a

többieket annak a hiányosságait be kellett pótolnia. Ha valamelyik jó tanuló valami csintalanságot követett el, akkor annak délutánra az iskolában kellett maradnia és az ő vezetésével gyakorlatokat oldottak meg a gyengébb tanulókkal. Amikor visszatértem a szülőfalum iskolájába, találkoztam egy hasonló korú fiúval, aki alig tudta a nevét leírni. Így az a bögötei iskola mégiscsak jó iskola volt." (*Vas Népe*, 1983)

Összegezve

Schmitt Jenő, Szabó Ervin és Batthyány Ervin munkásságának egybevetése nagyon jól mutatja, hogy Magyarországon az anarchista eszmék nem tudtak elterjedni, annak ellenére, hogy kezdetben igen ígéretes kezdeményezések voltak. Ennek egyik magyarázata az erős szociáldemokrata mozgalomban rejlik, akik a német mintát követték. A másik ok a nemzetiségi konfliktusok megjelenése, ezek ugyanis egész más irányban vezetik le a keletkezett társadalmi feszültséget.

Ennek ellenére, az anarchizmus gondolatkörének vannak pozitívumai is, így például:

– az erőszakmentességen alapuló állam eszméje, amely feltételezi a különböző önkormányzatok önkéntes, szabad együttműködését;

– a folytonos fejlődés, változtatás szükségessége;

– az együttműködés alapja: a személyes döntési szabadság;

– a szabad agitáció, propaganda lehetősége mint a tömegek tájékoztatásának alapvető technikája;

– küzdelem minden olyan intézmény ellen, amelyik a hatalom gyakorlásán alapul;

– szabad kooperáció a gazdaságban;

– a nevelés célja: az öntudatos, szabad polgár.

Batthyány Ervin gróf azon anarchisták egyike, aki e célok eléréséért tevékenykedett. Már magának a bögötei iskolának a különböző forrásokban történő elnevezése jól mutatja a konfliktusokat: az alapító még egy közönséges népiskoláról ír, ugyanezt az iskolát a korabeli szociáldemokraták reformiskolának tartják, a katolikus egyház szociális iskolaként említi. 1984-ben egy Bögötéről írott tanulmányban, pedig már a szocialista iskola elnevezés szerepel. És mindez csak azért, mert egy furcsa gondolkozású, anarchista gróf valami hasznosat akart tenni a hazájának.

A bögötei iskola felszínesen szemlélve néhány hasonlóságot, de lényegi eltéréseket is mutat Tolsztoj hasonló szellemiségű, de jóval korábbi iskolájához képest. Tolsztoj és Batthyány is arisztokrata származású, mindketten saját birtokukon hoznak létre iskolát, mindketten parasztgyerekeket tanítanak, az ő tudatossági szintjüket akarják radikális eszközökkel megemelni, mindketten külföldi példákból indulnak ki, Tolsztoj a németektől, Batthyány az angoloktól tanul, hasonló az is, hogy végeredményben mindketten menekülésre kényszerülnek életük végén.

Irodalom

Bozóki András – Sükösd Miklós (1994): *Az anarchizmus elmélete és magyarországi története.* Cserépfalvi Könykiadó, Budapest.

Kropotkin, P. A. (1966): *Egy forradalmár feljegyzései*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

Kuntár Lajos (2001): *Bögöte. Falutörténet*. Bögöte Község Önkormányzata.

Hell J. – Lendvai L. F. – Perecz L. (2001): *Magyar filozófia a XX. században*. Áron Kiadó, Budapest,

Horváth Ferenc (1962): A „bögötei iskola". *Vasi Szemle,* I. köt. 26–42., III. kötet 24–33

Litván György (1993): *Szabó Ervin a szocializmus moralistája*. Századvég Kiadó, Budapest.

Naszády József (1903): *Anarchia*. Budapest.

Schmitt Jenő (1992): *Művészet, etikai élet, szerelem*. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest.

Szabó Miklós (2003): *Az orosz nevelés története (988–1917).* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Tolsztoj, Lev (1993): *Eszméljetek*. Hatágú Síp Alapítvány, Budapest.